

URARTU KRALLIĞI'NIN KUZEYBATI SEFERLERİ

*Veli ÜNSAL**

ÖZ

Çoruh Nehri'nin kaynak kesimi ile Doğu Karadeniz dağlarına kadar olan bölge Urartu devletinin kuzey batı sınırları için, yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından artık kabul edilmektedir. Urartu, ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki, bu topraklara yoğun seferler düzenlenmiştir. Diauehi ülkesi sınırlarına dahil edilen bu bölgeye düzenlenen seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmektir. Urartu kralları aynı zamanda hâkimiyetlerine aldıkları topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu politikalardan anlaşıldığı kadarıyla da bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirilmiştir. Bölgede askeri amaçlı inşa edilen kaleler de bunu doğrulamaktadır. Urartu Devleti'nin Çoruh Nehri'nin kaynaklarına kadar ulaştığını gösteren bu yapılar, Bayburt il merkezinde Çoruh Nehri'nin kenarındaki Bayburt Kalesi ve kalenin hemen kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli ile Bayburt ili Aydıntepe ilçesi yakınlarındaki Aydıntepe kalesinin varlığıdır.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz, Çoruh, Urartu, Diauehi.

THE NORTHWEST CAMPAIGNS OF URARTU KINGDOM AND THEIR PRESENCE IN BAYBURT REGION

ABSTRACT

There has been a consensus that the northwest borders of the Kingdom of Urartu stretches from the source of the Çoruh River to the Eastern Black Sea Mountains. The Urartus organized extensive military campaigns to these strategic regions which had economic riches. These campaigns aimed to capture the centers of important raw material centers. The Urartian kings also used the manpower in the lands that they conquered. It is understood that policies which were carried out towards the area aimed a permanent control over the region. The fortresses that were built in the region for military purposes confirm this. These buildings show that the Kingdom of Urartu reached as far as the upper parts of the Coruh River. Among the buildings we can point

* Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KIRŞEHİR..

the Bayburt Castle in the Bayburt city center, the stepped water tunnel in the immediate northeast of the castle and a castle near the district of Aydintepe.

Keywords: Eastern Black Sea, the Coruh River, Urartu, Bayburt.

Giriş

Asur Devleti, Önasya da varlığını I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245) döneminde yeniden ve güçlü bir şekilde göstermeye başlamıştır. Bu tarihlerde doğu ve kuzeydoğu Anadolu’da ise dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme *Feodal Beylikler Dönemi*, *Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urartu’nun Proto Tarihi* gibi isimler verilir¹.

Bu dönemde Doğu Anadolu ile ilgili ilk ilişkilerin, ilk temasların varlığına Asur krallarının kayıtlarında rastlanır.

I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245), saltanatının ilk yıllarında, Asur’a karşı isyankâr tavrı yüzünden Uruatri ülkesine² sefer düzenlediğini ve gelişen olayları şu ifadelerle anlatır.

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım...”³.

¹ Bu dönem “Urartu’nun Arkaik Çağı” gibi terimlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk., Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul 1966, s. 6.; M. Salvini, *Nairi e Ur (u) atri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Di Urartu*, Roma 1967, s. 32.; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992, s. 24 vd.; M. T. Tarhan, *M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1978.; M. T. Tarhan, “Urartu Devleti’nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr VIII*, 1982, s. 70 vd.; M. T. Tarhan, “The Structure of the Urartian State”, *AnAr IX*, 1983, s. 295.; M. T. Tarhan, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *TT. Kong. 9*, Ankara 1986, s. 285-286.

² Uruatri teriminin kayıtlarda ilk kez görülmesi hakkında bk., M. Munn-Rankin, “Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.”, *CAH II/2*, 1973, s. 279.; Piotrovskii, bu terimi dağlık bölge anlamında kullanmıştır. B. B. Piotrovskii, *IL Regno Di Van Urartu*, Roma 1969, s. 43.; Belli ise Asurca bir kelime olan bu sözcüğün etnik anlamda değil coğrafi bir terim olarak kullanıldığını ifade eder. O. Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul 1982, s. 149.; Ayrıca konu hakkında bk., M. Salvini (1967), *a.g.e.* s. 11.; M. T. Tarhan (1982), *a.g.m.*, s. 70 vd.; M. T. Tahran (1983), *a.g.m.*, s. 295.; M. T. Tarhan (1986), *a.g.m.*, s. 285.; A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Bornova-İzmir 1984, s. 39.; A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994, s. 9 vdd.

³ *LAR I*, 114.; *ARI I*, 81-83.; Kayıtların Türkçesi için bk., M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 77.; M. Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi*, (*Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar*),

Asur kralı sözlerinin devamında,

“...Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım...”⁴.

yaşanan olayları bu şekilde ifade eder. Bu aynı zamanda Doğu Anadolu’daki ilk siyasi örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır.

I. Salmanassar’dan sonra kaynaklarda otuz yıl boyunca hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yeni bilgiler, I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244–1208)’nın⁵ ilk yılındaki kayıtlarda, “Nairi ülkeleri”⁶ tanımı ile karşımıza çıkar. Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıtta,

“...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim...”⁷.

şeklindeki sözleriyle, Asur’un saldırıları karşısında Nairi ülkesindeki çok

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum 1991, s. 23-24.; A. Ceylan, *Eski Anadolu’da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (M.Ö. II. ve I. Binde)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s. 176.

⁴ *LAR I*, 144.; Sekiz ülkenin konumu ve yazıtın Türkçesi için bk., M. T. Tahrán (1978), *a.g.e.*, s. 91 vdd.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 5.; M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 77.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 23-24.

⁵ Tukulti Ninurta I dönemi tarihi olayları ve ayrıntıları için bk., H.W.F. Saggs, *The Mighth that was Assyria*, London 1984, s. 51-55.; Tukulti Ninurta I’in kronolojik olarak Salmanassar I’den sonra geldiği, olasılıkla onun oğlu olduğu belirtilmektedir. *ARI I*, 693.; O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 149.; H.W.F. Saggs, *a.g.e.*, s. 51 vd.; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 24.

⁶ Nairi Ülkeleri hakkında bk., B.B. Piotrovskii (1966), *a.g.e.*, s. 58-62.; M. Salvini (1967), *a.g.e.*, s. 14, 16-17.; B. B. Piotrovskii, *Uratu*, Geneva 1969, s. 43-44, 46.; M. Munn-Rankin, *a.g.m.*, s. 279.; O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 150.; A. Çilingiroğlu (1984), *a.g.e.*, s. 39-40.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 6 vdd.; Bazı kaynaklarda Nairi ülkesinin sınırları çizilirken, Dicle Irmağının kaynaklarından, Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alan dikkate alınmaktadır. B.B. Piotrovskii (1969), *a.g.e.*, s. 43.; I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 26.; İşpuni dönemi yazıtlarında geçen şekli için bk., I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 60.

⁷ *LAR I*, 142-144.; *ARI I*, 101 vdd.; Hitit krallarından Hattuşili III’nin çağdaşı olan Tukulti Ninurta I, Asur’dan hareket ile kuzeye doğru birçok ülke ve beylikten geçer. Yazıtta 43 olarak gösterilen bu rakam, bazı eserlerde 40 Nairi kralı olarak görülür. “...Tanrı Asur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Denizin kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman ...Nairi ülkesini ve Yukarı Denizin kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın kapandırarak onların efendisi oldum...”

Bk., *ARI I*, 773, 795.; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 24.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 6, dpn. 23.; Kayıtların Türkçesi için bk.; O. Belli (1982), *a.g.e.*, s. 150.; M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 77-78.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 23-24.

sayıdaki beyliğin geniş bir alanda merkezi bir birlik etrafında birleştiğinden bahseder.

M.Ö. I. binden biraz önce bölgede dağınık halde yaşayan, Asur kaynaklarında adına rastladığımız belki de o dönemde Doğu Anadolu'daki diğer beylikler arasında en zengin ve en güçlü olanı kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen ve kuzey sınırı Bayburt'a dayanan, Daiaeni'dir⁸.

Bölgeyi ilgilendiren en ayrıntılı yazıtlar ile Daiaeni'den bahseden ilk kayıtlara, I. Tukulti Ninurta'dan yüzyıl kadar sonra Asur tahtına çıkan I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) döneminde rastlanır.

I. Tiglat-Pileser'in tahta çıktığı yıllara kadar Asur krallığının bir duraklama dönemine girdiği bilinmektedir. Yeni kral Asur'daki Anu-Adad tapınağının köşesine yerleştirilmiş, dört kil prizmadan oluşan Prizm Yazıtında, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadele ettiğine dikkat çekerek

⁸ Daiaeni/Diauehi'den bahseden Asur ve Urartu kaynakları için bk., *LAR I*, 236, 237, 270, 275, 301, 305, 319, 560, 604, 619, 641, 662, 686, 688, 690, 692.; *HChI*, no. 23, 24, 80, 81, 82.; *UKN*, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; W. G. Lambert, "Sultantepe Tablets. III. Shalmaneser in Ararat" *AS XI*, 1961, s. 147, (b); J.V. K. Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq XXIV-2*, 1962, s. 90 vd., 104.; W. Orthmann, "Eine Urartaische Inschrift in Avnik", *AfO 22*, Berlin-Graz, 1968/69, s. 77-78.; Konumu ve Urartu ile ilişkileri hakkında bk., J. Friedrich, "Zur Urartaischen Nominalflexion", *ZA NF 6*, 1931, s. 266-267, 271-272.; C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *AS XVI*, 1966, 60 vdd.; Van Loon, *a.g.e.*, s. 12.; B.B. Piotrovskii (1966), s. 38, 59-60, 73, 76-77, 89-90, 94, 96, 115, 266.; M. Salvini (1967), *a.g.e.*, s. 11, 22-23, 37-38, 40, 51 dñn. 8.; B.B. Piotrovskii (1969), *a.g.e.*, s. 43, 47.; A.H. Sayce- D. Litt, "The Kingdom of Van (Urartu)", *CAH III*, 1970, s.174-175.; C. A. Burney- D. M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London 1971, s. 136-138.; R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH II /2*, 1973, s. 415 vd.; M.T. Tahrán (1978), *a.g.e.*, s. 80 vd.; V. Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1979, s. 102 vdd., 154.; I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 14, 18, 25-26, 65, 79.; A. Çilingiroğlu "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)", *AnAr VIII*, 1982, s. 191 vd.; M. T. Tarhan (1982), *a.g.m.*, s. 101, dñn. 146.; O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 156.; M.T. Tarhan (1983), *a.g.m.*, s. 302.; A. Çilingiroğlu (1984), *a.g.e.*, s. 8-9.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 7, 9-11, 62-63, 65-67.; H.Z. Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara 1984, 18.; M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 78 vdd.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.* s. 22 vdd.; M. Pehlivan, "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994, s. 332.; A. Ceylan (1994), *a.g.e.*, s. 181 vdd.; B. Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul 1999, s. 199.; K. Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten LXIV /241*, 2000, s. 720-723.; O. San, "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", *OLBA III*, Mersin 2000, s. 19-28.; A. Ceylan, *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, 2001, s. 39 vdd.; S. Güneri, "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, Mersin 2002, s. 3.

şunları ifade etmektedir⁹.

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aşım. Oradaki ülkeye- ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını - alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarının bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı....”¹⁰.

Yine I. Tıglat-Pileser saltanatının üçüncü yılında yaptığı seferlerden bahsederken Daiaeni kralını esir aldığını ifade eder.

“...Daiaeni kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm. Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım...”¹¹.

I. Tıglat-Pileser'in, Daiaeni ile ilgili bütün yazıtlarında¹² bu yerin, Nairi ülkesinin en son kısmında yer aldığını belirtilir.

Bu tanımlama bir tesadüf değildir. Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan III. Salmanassar'ın bölgeye seferleri kayıtlarda etraflıca anlatılırken Daiaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde yani Urartu'nun kuzeydoğusuna

⁹ Asur Krallarından Tıglath Pleser I (M.Ö. 1115–1077), Prizma Yazıtında krallığının ilk beş yılına ait icraatlarından bahseder. Nairi ülkesine düzenlediği seferlerin içeriği ve bunların Türkçelerinin ayrıntıları için bk., A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 7-8.; O. Belli (1982), *a.g.m.* s. 150.; M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 78-79.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 24-26.; M. Pehlivan (1994), *a.g.e.*, s. 332.; A. Ceylan (1994), *a.g.e.*, s. 180 vd.; A. Ceylan (2001), *a.g.e.*, s. 38 vdd.

¹⁰ LAR I, 236.; Bu yazıtta olduğu gibi diğer yazıtlarda da geçen *Yukarı Deniz*, bilim adamlarınca Van Gölü olarak belirtilmiştir. *Yukarı Deniz*'le Van Gölünün kastedildiği hakkında bk., B.B. Piotrovskii (1969), *a.g.e.*, s. 44-45.; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 25.; O. Belli (1982), *a.g.e.*, s. 150.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.* s. 11.

¹¹ LAR I, 237., Salvini yazıtta geçen Şieni adının Hurrilere ait özel isimleri hatırlattığını, bu ismin değişik kullanışlarının Şennaia, Şennakka, Şennape, Şenneia ve Şenni, şeklinde Nuzi tabletlerinde görüldüğünü ifade eder. M. Salvini (1967), *a.g.e.*, s. 51-52.

¹² LAR I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar hakkında bk., C. A. Burney (1966), *a.g.m.*, s. 58 vd.; B. B. Piotrovskii (1966), *a.g.e.*, s. 59-60.; M. Salvini (1967), *a.g.e.*, s. 22, 51-54.; D. J. Wiseman, “Assyria and Babylonia, c.a 1200-1000 B.C.”, *CAH II /2*, 1973, s. 459 vd.

düşen topraklarda gösterilir. Daha önemlisi Daiaeni / Diauehi'den bahseden ve Urartu krallarından Menua ve I. Argışti'ye ait bölge ile ilgili yazıtlar; Hasankale-Horasan-Sarıkamış arasındaki sahada tespit edilmiştir¹³.

I. Salmanassar tarafından Uruatri Ülkesi, I. Tukulti Ninurta ve I. Tiglat- Pileser tarafından ise Nairi Ülkeleri olarak tanımlanan “Feodal Beylikler”, Urartu Devleti'nin öncüleridir¹⁴. Bu beylikler daha sonraki tarihlerde politik bir örgütlenmeye girmişlerdir.

Urartu Devletinin Kuzey Politikası

Urartu krallığının erken dönemlerinden itibaren farklı yörelere yapmış oldukları seferler hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik verilere, yıllıklara ve alınan topraklardaki yazıtlara dayanmaktadır.

Siyasal ve kültürel açıdan gelişen krallığın sınırlarını büyüterek daha geniş alanlara yayılma isteği doğrultusunda gerçekleştirilen bu seferlerin bir kısmı da başkent Tuşpa'nın kuzeyinde kalan topraklara yapılmıştır.

Kuzeye gerçekleştirilen seferlerin nedenleri arasında, krallığın ekonomik gereksinimlerini karşılayacak doğal zenginliklerin ve verimli toprakların bu bölgede yer alması yatmaktadır¹⁵. Urartular bu bölgeye sadece sefer düzenlemekle kalmamışlar, ayrıca kendileri için büyük öneme sahip, kuzeydoğuya ve kuzeybatıya açılan yolları da denetimleri altına almışlardır¹⁶. Ayrıca bu yolların güvenliğini sağlamak için de bölgeye güçlü kaleler inşa etmişlerdir.

Urartu krallığı I. Sarduri ile kuruluş evresini tamamlamıştır. Kendisinden sonra gelen İşpuini ve oğlu Menua'nın sürdürdüğü ortak krallık çağının sonrasında, Asur krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından istifade ederek genişleme sürecine girmiştir.

İşpuini'nin tek başına krallık yaptığı kısa süre içerisinde Urartu krallığı genişlemesini sürdürmüş, krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık ovası, güneyde olasılıkla Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar ulaşmıştı¹⁷.

¹³ M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 79.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 27.

¹⁴ Bu konfederasyon dönemi ile ilgili olarak bk., Van Loon, *a.g.e.*, s. 6.; M. Salvini (1967), *a.g.e.*, s. 32.; M. T. Tarhan (1978), *a.g.e.*; M.T. Tarhan (1982), *a.g.m.* s. 70 vd.; M.T. Tarhan (1983), *a.g.m.*, s. 295.; M.T. Tarhan (1986), *a.g.m.*, s. 285-286.; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 24 vd.

¹⁵ O. San, *a.g.m.*, s. 19.

¹⁶ O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1977, s. 111 vdd. Bu çalışma aynı zamanda Urartu Krallığının başkenti Tuşpa'dan başlayarak çeşitli yönlere giden Urartu askeri ve ticari yolları hakkında yapılan en kapsamlı çalışmadır.

¹⁷ V. Sevin, *a.g.e.*, s. 11.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 51.

Özellikle Patnos ve yakın çevresi, kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde ana üs olarak kullanılmıştır¹⁸. Güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönündeki yolların kesişme noktasının Patnos ovası¹⁹ olduğu burada kurulan Anzavurtepe kalesi²⁰ doğrulamaktadır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 9. yüzyıl sonları) kuzey bölgelerine yapılan seferler sırasında bırakılan bir başka yazıt ise Tuşpa-Uiteruhi yolu üzerinde yer alan Toprakkale yazıtıdır²¹. Bu yazıtın içeriğinde Urartu'nun daha kuzeye yapılan seferleri ile ilgili bir takım bilgiler de bulunmaktadır.

İşpuini döneminde merkezleşmeye önem verilmesi Urartu'yu güçlü kılan nedenlerden birisini oluşturur. Aynı zamanda kuzey-kuzeydoğuya gerçekleştirilen seferler sonucunda bölgeden haraç alınması ekonomik açıdan güçlü olmayı da beraberinde getirmiştir.

Yine sözü edilenlerin dışında, İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yapıtları sırada, Van Gölünün kuzey-kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift yüzlü bir yazıt ile kanıtlanmıştır²². Bu yazıtta göre krallar, Anaşe²³, Witeruhi/Uiteruhi²⁴, Luşa²⁵ ve Katarza²⁶ ülkelerine sefer düzenlemiş-

¹⁸ P.E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 26.

¹⁹ Patnos ovasının önemini, yakın çevresindeki Urartu dönemi arkeolojik verilerinden (kale ve yerleşmeler) ve yazıtlardan anlamaktayız. Menua dönemine ait Patnos'un 9 km. doğusundaki Değirmendüzü yazıtı (TKU, 19, no. 114), yine Menua dönemine ait buraya 3 km. mesafedeki Kancıklı kalesi (TKU, 13, no. 44.; C.A.Burney-G.R.J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*, 1960, s. 189.; C. A. Burney- D. M. Lang, *a.g.e.*, s. 139), ve ovanın yaklaşık 6 km. güneyindeki aynı döneme ait Kızılkaya yazıtı (TKU, 16, no. 37.; C.A. Burney, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*, 1960, s. 192.; K. Balkan, "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia V*, 1960, s. 133 vd.; Y. Boysal, "Anzavurtepe'de Defincilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri", *Belleten XXV*, 1961, s. 199 vd.). Tüm bu kalıntılar, Urartu devletinin sınırlarını kuzey yönünde genişlettiğinin kanıtıdır.

²⁰ Patnos'un 3 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan kale Menua dönemine tarihlenmektedir. UKN, 372-374, 402-403.; TKU, 13, no. 45.; K. Balkan, *a.g.m.*, s. 133 vd.; Anzavurtepe ve Körzüt Kaleleri, kuzeye giden önemli yol güzergâhında bulunuyorlardı. Diauehi bölgesine ve buradan da olasılıkla Bayburt üzerinden Karadeniz'e giden bu yol, Urartu ile bu yöreler arasında ticari faaliyetlere olanak sağladığı gibi kuzey ülkelerinde zaman zaman ortaya çıkan tehlikelere de yerinde müdahale etme imkânını vermiştir. A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 52.

²¹ UKN, 23.; Bu yazıtın İşpuini ve Menua'nın Eleşkirt'e kadar ulaştıkları anlaşılmaktadır. Buradan, Urartu devletinin kuzeye yayılımının İşpuini-Menua'nın ortak krallık yapıtları döneminde başladığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

²² UKN, 20.; bu yazıttan başka Van gölü kuzeyindeki Kasımoğlu yazıtında da (UKN, 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı konular işlenmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu yazıtların üçünde de konu bütünlüğü vardır.

²³ Eleşkirt'e lokalize edilmesi hakkında bk., I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 8.

²⁴ Yukarı Aras vadisinde, olasılıkla Kağızman çevresinde yer aldığı belirtilmiştir. I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 102-103.

lerdir. Bu sırada, Etiuhe²⁷ ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır²⁸. Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

İşpuini'den sonra tahta çıkan Menua (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir²⁹. Daha önce kuzeydoğuya yapılan seferlerin ardından Menua, kuzeybatıya yönelerek, Diauehi topraklarının ana kısmına ulaşmak istemiştir. Bu dönemde Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğini Pirabat³⁰, Zivin/Süngütaş³¹, Delibaba³², Yazılıtaş³³ ve Pasinler³⁴ yazıtları doğrulamaktadır. Yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırılması ve bu merkezlerin birbiri ile bağlantısını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, emniyet altına alındığı anlaşılmaktadır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş yazıtında bu seferler ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı - ve ülkeyi- dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden

²⁵ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 52.

²⁶ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 48-49. Yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler.

²⁷ Bu ülke, Sarıkamış civarı ile Gökçe gölün kuzeybatı kıyıları arasında yer alır. Bk., I. M. Diakonoff-S. M. Kaskkai, *a.g.e.*, s. 34-35.; Barnett, yazıtlarda adı geçen toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde yer aldığını ifade eder. R.D. Barnett, “Urartu”, *CAH III /2*, 1982, s. 340.

²⁸ O. San, *a.g.m.*, s. 21.

²⁹ J. Sandalgian, *Histoire Del’ Armenie Des Ages du Paganisme*, Rome 1917, s. 319-320.; Yazar, Menua'nın Diauehi'ye sefer düzenlediğini ve Urartu yayılımının bu ülkenin başkenti Şaşılı'ya kadar genişlediğinden bahseder.

³⁰ A.M. Dinçol, “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, *AnAr XI*, 1989, s. 137-139.; M. Payne, *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 415-423.; Pirabat-Ağrı'da bulunan yeni bir yazıt ve bunların içeriği hakkında yapılan bir başka çalışma için bk., M. Payne - A. Ceylan, “A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV/2*, Roma 2003, s. 191-201.

³¹ UKN, 37.

³² UKN, 68.; Ayrıca, Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgeye gerçekleştirdiği etkinliklerin bir sonucu olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği bilinmektedir.

E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da tanımlanmıştır. P.E. Zimansky, *a.g.e.*, s. 64.

³³ Yazılıtaş'ın konumu ile ilgili olarak bk., TKU, 15, no. 66.; içeriği ile ilgili olarak bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

³⁴ UKN, 69.

gitti. Minua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehir Şaşılı'yu savaşa ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin -ele-ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı ayakları -ıma- kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı...Minua der ki: ..Oradan iki kral -yani- Baltu -lhe- boyunun ülkesinin ki ve Haldiriu şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrir ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırursa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldî, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler..."³⁵.

Yazıtta Menua, Diauehi'ye düzenlediği ilk seferi hakkında bilgi verir. Kral Diauehi'ye geldiğini ve burayı fethettiğini, ülkenin başkenti Şaşılı'yu³⁶ ele geçirdiğini ifade eder. Ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini ve Diauehi kralından haraç aldığını da kayıtlarında belirtir.

Bunun yanı sıra Sarıkamış'ın³⁷ 35 km. güneybatısında ve Horasan'ın 20 km. kuzeyindeki Zivin/Süngütaş yazıtının içeriği de bölge için önem taşımaktadır.

““Minua der ki: Şaşılı şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldî'ye diktirdim. Tanrı Haldî'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarı -dır-. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrir ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldî, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”³⁸.

Söz konusu yazıtta, bölgenin hem tarihi coğrafyası hem de Urartu'nun kuzey yayılımı açısından oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

Yine Urartu'nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenle-

³⁵ UKN, 36.; HChI, no. 23; M. Payne, *a.g.e.*, s. 39-40.; Yazıtın içeriği hakkında yapılan yorumlar için bk., V. Sevin, *a.g.e.*, s. 103.; O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 156.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 34.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 62.; A. Ceylan (1994), *a.g.e.*, s. 202.; O. San, *a.g.e.*, s. 21.; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 719.; Yazıtın tamamının Türkçe'ye çevirisi için bk., A. Ceylan, *a.g.e.*, s. 41.

³⁶ Sevin bu kentin Zivin/Süngütaş olabileceğini ileri sürmüştür, Zivin değilse bile yakın çevresinde olabileceğini dile getirmiştir. V. Sevin, *a.g.e.*, s. 104.

³⁷ Sarıkamış ve çevresinin Eskiçağ tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., A. Ceylan, *a.g.e.*, s. 25 vdd. Adı geçen çalışma, Sarıkamış çevresinin en erken dönemlerinden Urartu devletinin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde ki tarihini aydınlatığı gibi bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile de desteklenmiştir.

³⁸ HChI no. 89.; UKN, 130.; M. Payne, *a.g.e.*, s. 82.; Yazıtın Türkçesi için bk., A. Ceylan, *a.g.e.*, s. 41-42.

diği seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua'ya ait K rzt Yazıtı'nda bulmaktayız³⁹.

1. Tanrı Haldi'nin gücü ile İŖpuini'nin oğlu Menua konuŖuyor; Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inŖa ettim. Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım -dua ettim-
2. Irekua kavminin ülkesine yöneldim. Luhiuni Ŗehrini, Irekua kabilesinin ülkesini ele geçirdim. Etiuni Ŗehrini yerle bir ettim. İŖpuini'nin oğlu Menua konuŖuyor: Luhiuni Ŗehrini, Irekua kabilesinin
3. O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği krali Ŗehrini, Haldi, İŖpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni Ŗehrini ele geçirdi. Etiuni ülkesini -haraç  denmesi Ŗartıyla- affetti. 50.000 [... 100....] insanı
4. [yılının] bunların bir kısmını öldürdüm bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına d Ŗt , ancak biraz savaŖılara [.....]. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İŖpuini'nin oğlu
5. Menua [.....] sa-a-i Tuspa Ŗehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın =kralie- paralanı guni İŖpuini'nin oğlu Menua [.....] Luhiuni Ŗehri ile, Tuspa Ŗehri ile
6. Kadımlar gurdari [.....] Lu-i 'dir. Ŗayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia Ŗehrini gurdari [.....] Lu-i Siad  lkesinin Altuguia Ŗehri gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İŖpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai  lkelerinin kralı, Tuspa Ŗehrinin efendisidir."

Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaŖılmaktadır. Erequa  lkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki İğdir ovası ve evresidir⁴⁰.

Menua gerek askeri ve gerekse ekonomik alanda yaptđı etkinlikler sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geirmiŖtir⁴¹. Aynı zamanda h kimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiŖtir⁴². Menua buraya düzenlediği seferleri yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerekleŖtirmiŖtir. Bunu bölgede askeri amaçlı inŖa edilen kale ve garnizonlar doğrula-

³⁹ A.M. Dinçol, "Die Neuen Urartaeischen Inschriften aus K rzt", *İstanbul Mitteilungen XXVI*, 1976, s. 19-30.; A. M. Dinçol- E. Kavaklı, "Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara 1978, s. 30-34.

⁴⁰ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s. 31.

⁴¹ Kuzeydeki zenginlikler için bk., R. F. Tylecote, "Iron Sands from the Black Sea", *AS XXXI*, 1981, s. 137 vd.; P.E. Zimansky, *a.g.e.*, s. 25-27.; M. Pehlivan (1994), *a.g.e.*, s. 333, dpn. 67.

⁴² A. ilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 68-70.

maktadır⁴³. Kuzeyin önemli yollarını ele geçirmekle kalmamış, bu yolların güvenliğini de sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Urartu krallığına Menua'dan sonra oğlu I. Arğişti (M.Ö. 780–756) geçmiştir. Menua gibi I. Arğişti döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde krallığın kuzeydeki en uzak noktalara sefer düzenlediğini bölgede bulunan Hanak/Ortakent⁴⁴ ve Sarıkamış⁴⁵ yazıtları kanıtlamaktadır.

I. Arğişti, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir.

“Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi -ve-... ele geçirdi. Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -dür-. ...Minuaoğlu Arğişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Arğişti der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ... Huşa ülkesine kadar -ve- Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Arğişti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve -haraç- verdi (?). Ahuria şehrini... dışarıya attım. ... Qu[]uni şehrini ... Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ... 11... Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Arğişti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi -ve- tanrı Quera -onu- güneş ışığından yoksun etsinler.”

Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçollar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir⁴⁶. Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, hem Urartu'nun kuzeyde ulaştığı noktayı hem de Diauehi'nin kuzey sınırını göstermesi özel bir önem taşımaktadır.

I.Arğişti'ye ait bir diğer yazıt Sarıkamış yazıtıdır. Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki Zivin yazıtından ayıran özellik ikisinin de farklı krallara ait

⁴³ M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 35, dpn. 9.; O. San, *a.g.m.*, s. 21.; K. Köroğlu, *a.g.m.*, s. 721.

⁴⁴ A. M. Dinçol-B. Dinçol, “Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars)”, *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 1992, s. 110.; M. Payne, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁵ UKN, 130.; HChI, no. 89.; Yazıtın Türkçesi için bk., A. Ceylan, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁴⁶ A.M. Dinçol-B. Dinçol, *a.g.m.*, s. 109 vd.

olmasıdır. Zivin yazıtı Menua'ya aitken, Sarıkamış yazıtı babası gibi kuzeye yönelik seferleri sürdüren I. Arğişti'e aittir.

“...Ahuriani şehrini, Aštu şehrinin bölgesini ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler.... Arğişti der ki; Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve bütün-tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler püskürttüm. Qa [] şehrine kadar.... kovaladım.... orada.... yüz.... 20.... yüz.... yaktım. X yüz 50...kadan. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti, güçlü kral Biainili ülkesinin kralı -ve- Tuşba şehrinin hükümdarı -dır-. Arğişti der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba -ve- tanrı Şivini -onu- güneş ışığından yoksun etsinler....”

I. Arğişti bölgenin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden farklı olarak bölgeyi, merkezden gönderilen valiler/EN. NAM⁴⁷ vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. I. Arğişti'nin uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiğini söyleyebiliriz.

I. Arğişti'nin yıllığı olarak isimlendirilen Horhor yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrinde ki yazıt parçaları dönemin seferlerini özetler niteliktedir⁴⁸. Bunlara göre, I. Arğişti krallığının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki seferleri kuzeye yöneliktir. Urartu'nun bu en uzun yazıtları, seferler sırasında yaşananları bize şu şekilde anlatır.

“... Arğişti der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, -ve- tanrı Şivini'ye, -onların- ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl (içinde) yine (?) savaşçılar topladım -ve- Diauehi (ülkesine) karşı -ve- Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi ülkesini ele geçirdim, şehirleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine -ve- Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım -ve- Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine -ve- Büyük Sirimu Dağına kadar ilerledim. İgani ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahi ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini -ve- krali Witeruhi şehrini ele geçirdim. 19.225 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, -o- yıl -ın esir sayısidir-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan -ve- 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Arğişti der ki: Tanrı Haldi

⁴⁷ HChI, no. 82.; UKN, 128 B1.; Ayrıca konu ile ilgili bk., V. Sevin, *a.g.e.*, s. 105.; O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 156.; M.T. Tarhan (1983), *a.g.e.*, s. 302.; M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 88, dpn. 121.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 36.; M.Pehlivan (1994), *a.g.m.*, s. 333.

⁴⁸ UKN, 127 B1.; HChI, no. 81.; M. Payne, *a.g.e.*, s. 75-76, 80.

uğruna bu kahramanlıkları bir yıl -içinde- yaptım.

Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Abiliane ülkesini, Aniştirga, Quarza -veya Qubza- -ve- Ultuza ülkesini ele geçirdi, -onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlü -ve- tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti (?). Argiştı der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim, []ue ülkesine -ve- Uduri-Etiuhi ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları sürgün ettim. Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, (ve) tanrı Şivini'ye, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl Umeli ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini -ve- Tertubi ülkesini ele geçirdim. Muruzu [] boyunu yendim. Bir kayalıkta tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Erkek -ve- kadınları sürgün ettim. Krali Ubarugildu şehrini ele geçirdim ...Ku[]rupira (?) ülkesine -ve- Tarra[] ülkesine kadar ilerledim. Id[]ku[]aunede şehrine karşı sefere çıktım ... Erkek (ve) kadınları sürgün ettim ...İrkiuni ülkesini ele geçirdim ...kadar ilerledim ...Artarmu[] ülkesine karşı sefere çıktım ...güç kullanarak ...(onları) dışarıya attım ...Şehirler ...kadar ilerledim ...kadar ...3 (?) ...11.000 ...kadın ...toplam 20.279 kişi, -o- yıl-ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm...”

Bu yazıtın kopyası ise şöyledir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi-nin kralı-Utupurşini'yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı-da- güçlü-dür-. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Argiştı der ki: Diauhi (ülkesi) yine (?) ayaklandı. Savaşçılar topladım -ve- Diauhi -ülkesi-ne karşı sefere çıktım. ...ordum önünde göründü ...Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve- Biainili ülkesinin -bütün- tanrılarına, -onların- ilahi büyüklüğünden -yardım- istediğim (?) için yalvardım (?) ... Bia [] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine -ve- Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin krali Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim -ve- 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini -ve- Şaşılı şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan -sürüp çıkardım-. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi -ve- Qabilu -boyların krallarını-. Yerlerine valiler atadım. Diauhi'nin kralını esir ettim. Haraç -ödemesi koşulu- ile yaşamını bağışladım. Diauhili Argiştı'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ...Diauhi -ülkesi-ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...-baş-boğa, 100-baş- inek, 500 -baş- koyun, 300 binek, ... Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini ele geçirdi. -

Onları- Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- Tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlüdür-. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menuaoğlu Argişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Diauhi –ülkesi-'nin –kralının-yardıma gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa ülkesini, Katarza ülkesini, Eriahi ülkesini -ve- Gulutahi ülkesini ele geçirdim. Witeruhi ülkesini ele geçirdim. Apuni ülkesine kadar ilerledim (?). Luşa ülkesinin kralını hadım ettirdim. Iga ülkesinin kralını boyun eğdirdim -ve- yerinde bıraktım. Argişti'ye haraç verdi...”.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra⁴⁹, 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı anlaşılamayan küçükbaş hayvan her yıl vergi olarak istenmiştir. Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık yönünden zenginliği incelendiğinde, ülkenin doğusunun ve merkezi kısmının tarım ve hayvan, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu tespit edilmiştir⁵⁰.

Bölgeye yapılan seferlerin bir başka nedeninin, ganimet listelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurma amacı taşıdığını takip etmekteyiz. Nitekim Bayburt yakınlarında bakır ve gümüş yataklarının⁵¹, Artvin yakınlarında ise altın yataklarının⁵² varlığı yazıtlardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından önemli bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir iskâna sahne olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Yazıtta adı geçen ve Çıldır gölü ile Gökçe göl arasındaki alanda yer

⁴⁹ 1 mina = 505 gramdır. Buna göre yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranı şöyledir; 41 mina altın=20.5 kg., 37 mina gümüş=18.5 kg., 10.000 mina bakır=5 ton. Söz konusu oranlar için bk., V. Sevin, *a.g.e.*, s. 105, dñn. 112.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 67 dñn. 160.

⁵⁰ Diauehi ülkesinin tarım ve maden bakımından taşıdığı önem için bk., U. Esin, *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliđi*, İstanbul 1969, s. 107.; R. F. Tylecote, *a.g.m.*, s. 137.; A. Çilingiroğlu 1982, *a.g.m.*, s. 193.; M. Pehlivan, *a.g.e.*, s. 42.; P.E. Zimansky, *a.g.e.*, s. 25 vd.; D. J. G. Slattery, “Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, *Al-Rafidan VIII*, 1987, s. 3 vdd.; O. Belli, “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron”, *Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Ed. B.Merhav, Jerusalem 1991, s. 16 vdd.; A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 67 dñn. 160.; M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 35-36.; M. Pehlivan (1994), *a.g.m.*, s. 333, dñn. 67.; A. Ceylan (2001), *a.g.e.*, s. 48 vd.

⁵¹ V. Sevin, *a.g.e.*, s. 105-106.

⁵² R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden 1950, s. 150 vd.

alan Tariu⁵³ ve Uzinabitarna⁵⁴ kentlerinin alınması, bu seferler sonucunda Urartu krallığının kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki bir takım olaylara karşı, I. Arğişti aldığı önlemleri krallığının onüçüncü yılındaki kayıtlarda anlatır.

“ o yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Haldi’ye yalvardım...Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi⁵⁵ ve Katarza⁵⁶ ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu⁵⁷ ülkesine kadar ilerledim...”⁵⁸.

Yazıtın çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu’nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır⁵⁹.

İşkigulu üzerine düzenlenen seferden sonra, Diauehi ülkesinin ayaklandığının bilinmesine rağmen bu ülke üzerine tekrar gidilip gidilmediği hakkında kayıtların suskun kalması, bu ülkenin Urartu’ya tümüyle boyun eğdiğini gösterir⁶⁰.

I. Arğişti tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu devletini geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras nehrinin de kuzeyine gerçekleştiren I. Arğişti, bundan sonra batıya yönelmiş ve ülkenin sınırları, kuzeyde Çoruh Nehrinin kaynaklarından kuzeydoğuda Transkafkasya’ya, batıda Malatya bölgesinden güneyde Batı İran’a kadar ulaştırmıştır. I. Arğişti’nin güneydeki hareketlenmelere de müdahale ettiği bilinmekle birlikte, bunun güneyin egemenlik altına alındığı anlamına gelmediğini de kabul etmek gerekmektedir⁶¹.

Urartu ülkesinin gücünün zirvesinde olduğu bu dönemde tahta II.

⁵³ Diakonoff-Kaskai 1981, 83-84.; Tariu ülkesi yazarlara göre, Aşağı Çoruh Havzasında, Erzurum’un kuzeybatısında ve Çıldır gölünün güneybatısındaki alanda yer almaktadır.

⁵⁴ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁵ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s.30-31.

⁵⁶ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s. 48-49, yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler.

⁵⁷ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁸ UKN, 127.; Yazıtın Türkçesi için bk., A. Çilingiroğlu (1994), s. 73.

⁵⁹ Van Loon, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁰ M. Pehlivan, *a.g.e.*, s. 37.

⁶¹ Bu dönemde güneye düzenlenen seferler ve bunların sonuçları hakkında bk., A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 69, 71-72.

Sarduri (M.Ö. 756-730) geçmiştir. I. Arğişti zamanında sergilenen kuzey politikası II. Sarduri döneminde de devam etmiş, ancak kuzeydeki ülkelere bu dönemde bir yenisi daha katılmıştır.

II. Sarduri döneminde de Urartu'nun kuzeydeki eylemlerinin sürdü-ğünü Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale⁶² ve bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttan anlıyoruz⁶³.

“Kuvvetli kral ve Tuşpa kentinin beyi Arğişti oğlu Sarduri, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, hayatının öneminden dolayı -onu- oradan uzaklaştırdı”.

Yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin ayrıntısına girilmese de biz buradan Urartu'nun bölgedeki varlığının bu dönemde de devam ettiği sonucunu ortaya koyabiliriz.

II. Sarduri'nin krallığı zamanında ilgilenilen bir başka konu kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu döneminin de karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine, iki sefer gerçekleştirilmesidir. Bu ülkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analıkız olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır⁶⁴.

Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilki M. Ö. 749, ikincisi M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir⁶⁵. Melikishvili söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750–748, ikincisi için ise M.Ö. 744–741 tarihlerini önerirken⁶⁶, Barnett, seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini M.Ö. 744–743 yıllarına tarihlendirir⁶⁷.

Qulha ülkesine düzenlenen seferlerin sonucunda, tıpkı diğer kuzey kentleri ve Diauehi'den alındığı gibi bu ülkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir⁶⁸. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen “...demir bir mühür hazırlattım...” ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir⁶⁹.

Bu kral sonrasında Urartu'nun kuzeye ilgisi gittikçe azalmaktadır. Bir başka ifade ile Urartu yazıtlarında bu bölgenin adı geçmemektedir. Bu da bu

⁶² TKU, 19, no. 116.

⁶³ N. Aydın, "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Bulleten LV /213*, 1991, s. 323 vd.

⁶⁴ K. Köroğlu, *a.g.m.*, s. 727.

⁶⁵ M. Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Dramstadt 1995, s. 77.

⁶⁶ UKN, 155 C, D.

⁶⁷ R. D. Barnett (1982), *a.g.m.*, s. 349 vd.

⁶⁸ Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler, bunların genel bir değerlendirmesi ve tablo ile gösterilmesi hakkında bk., P. E. Zimansky, s. 53 vd., Table 8.

⁶⁹ K. Köroğlu, *a.g.m.*, s. 730.

bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşpuini döneminden II. Sarduri'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, bölgeye gerçekleştirilen seferlerin yoğunluğuna, gerek bölge gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve bölgedeki arkeolojik verilerin çokluğuna bağlayabiliriz.

Kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu) bir kısmının ise Erzurum bölgesine (kuzeybatı) yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir.

Urartu'nun Erzurum'a kadar yayıldığı, bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki bu döneme ait yapılanmalarla da kanıtlanmıştır. Bunlardan biri, ovaya hâkim bir kayalık üzerine kurulan Umuduntepe kalesi ve hemen güneyindeki kaya mezarıdır⁷⁰. Kale duvarında uygulanan kiklopik yöntemin Menua'ya kadar varlığını sürdürdüğünden hareketle Menua dönemine tarihlendiği gibi, sonrasındaki Urartu izlerini yansıtması bakımından da önemlidir⁷¹. Yine Erzurum'un güneyinde, Karayazı ilçesinde dinsel amaçlı ve Urartu izleri taşıyan bazı yapılanmalar da mevcuttur⁷².

Bunlardan başka, Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altıntepe kalesi⁷³ ve Tercan ilçesi sınırlarında kalan Şirinlikale ve kaya mezarları⁷⁴, Urartu'nun bu bölgelerdeki varlığını gösteren somut kalıntılardır.

Nitekim özellikle Erzurum'un kuzeybatısında ve Çoruh Nehri'nin kenarında, Bayburt il merkezindeki Bayburt Kalesi⁷⁵ ile kalenin hemen

⁷⁰ Kaya mezarı hakkında daha geniş bilgi için bk., N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, s. 121-122.; A. Çilingiroğlu (1982), *a.g.e.*, s. 194, Lev./Pl.IV/1-2, Lev./Pl.V/1-2.

⁷¹ A. Çilingiroğlu (1982), *a.g.e.*, s. 192, Lev./Pl. III/1-2; A. Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji-Sanat Dergisi II*, İzmir 1983, s. 28-30.; Kiklopik yöntemle yapılmış Urartu kalelerine en güzel örnekler Aşağı Anzaf ve Zivistan kaleleridir. Adı geçen kalelerde kullanılan bu yöntem kesin olmamakla birlikte etraftaki yazıtların yardımı ile İşpuini devrine tarihlenir. Umuduntepe kalesinde görülen sur örme yönteminin ise İşpuini ve Menua'nın krallıklarına, M. Ö. 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başına, ait olduğu belirtilmektedir. A. Çilingiroğlu (1982), *a.g.e.*, s. 192.

⁷² Bölgede yer alan Aydınsu, Hasanova ve Çelikli kaya mezarları hakkında daha geniş bilgi için bk, N. Çevik, *a.g.e.*, s. 122-123, 128.; A. Bingöl, "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 28-29*, Erzurum 2002, s. 176, 178.; Tüm bunlardan başka, Erzurum ili Karayazı ilçesinin tarihi ve arkeolojik açıdan değerlendirilmesi hakkında bk., A. Bingöl, *a.g.m.*, s. 173-190.

⁷³ T. Özgüç, *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara 1966, s. 2 vdd.; K. Emre, "Altıntepe ve Urartu Seramiği", *Belleten 131*, 1969, s. 280 vd.

⁷⁴ F. Işık, "Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines Schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten LI-200*, 1987, s. 497 vd.; Kaya mezarı hakkında bk., N. Çevik, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁷⁵ C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt II-2*, Berlin 1931, s. 704 vd., 717 vd.; H. von Gall, "Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln" *Archaeologischer Anzeiger Heft 4*,

kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli⁷⁶ ve yine Bayburt ili Aydıntepe ilçesi yakınlarındaki Aydıntepe kalesinin varlığı⁷⁷ bölgedeki Urartu yayılımını desteklemesi bakımından önemlidir.

Diauehi'nin Konumu ve Diauehi-Urartu İlişkileri

Urartu krallığının kuzeye gerçekleştirdiği seferlerin daha iyi anlaşılabilmesi için Diauehi ülkesinin konumunun ve Urartu ile ilişkilerinin de bilinmesi gerekmektedir.

Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ülkenin lokalizasyonu konusunda bugüne kadar farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Öncelikli olarak ele alınması gereken konu Daiaeni ve Diauehi'nin aynı olup olmadığıdır. İkinci olarak bunların ayrı ayrı ele alındığında, Asur ve Urartu zamanındaki, konumlarının ne şekilde değerlendirildiğidir.

Asur kaynakları genellikle Daiaeni'den bahsederlerken, bu ülkenin, Nairi'nin kuzeyinde ve Asur'a en uzak noktayı gösterirler. Asur Devleti, III. Salmanassar döneminde eski kimliğine tekrar kavuşur ve genişleme sürecine girer. Bu kral saltanatının üçüncü ve onbeşinci yıllarında Daiaeni'ye kadar varan fetihlerde bulunmuştur. M.Ö. 856 yılına denk gelen üçüncü yıl seferinde Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettiğini⁷⁸, M.Ö. 844' teki onbeşinci yılında gerçekleştirdiği seferinde ise Fırat'ın kaynağına kadar ilerlediğini kaydeder⁷⁹.

Urartu kayıtlarında ise Diauehi ismiyle, Urartu krallarından Menua ve I. Arğıştı'nın yazıtlarında karşılaşıyoruz. Bu kayıtlarda Diauehi, Karasu'nun kaynak bölgesini de sınırları içerisinde bulunduran bir ülke ya da beylik

1967, s. 507, 516, Abb. 9/Nr 42.; TKU, no. 139.; Bayburt kalesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk., H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s. 425.; A. Ş. Beygu, *Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 240 vd.; N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Cilt I, Ankara 1959, s. 71-73.; S. Ballance, "The Byzantine Churches Trebizond", *AS X*, 1960, s. 167, Fig. 20.; İ. Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 120.; O. Turan, "Bayburt" *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1979, s. 366.; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Volume II, London 1989, s. 254.; İ. Artuk, "Bayburt Kalesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi 5*, İstanbul 1992, s. 229-230.;

⁷⁶ von Gall, *a.g.m.*, s. 507, 516, Abb. 9/Nr 42.

⁷⁷ Lehmann-Haupt, *a.g.e.*, s. 719 .; TKU, 20, no. 140.; V. Sevin, *a.g.e.*, s. 106.; Bayburt ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz tarihi ve arkeolojik araştırmalar sırasında bu kalede de bir takım çalışmalarda bulunduk. Soğanlı geçiti vasıtasıyla, Bayburt-Aydıntepe-Trabzon yayla yolunun üzerinde yer alması konum olarak kaleyi önemli kılmasına rağmen, kalenin büyük oranda tahrip olması bu dönemde iskân gördüğü yönündeki görüşlere şimdilik şüpheyle bakılmasını gerektirmektedir.

⁷⁸ LAR I, no. 605.

⁷⁹ LAR I, no. 662.

olarak karşımıza çıkar⁸⁰.

İşte Asur ve Urartu devletini yakından ilgilendiren bu krallığın yayılım alanı, iki devletin kayıtlarında geçen ifadeler ve beyliğin olası sınırlarında bulunan yerleşmeler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. Birçok bilim adamı, uzun yıllar Urartu devletinin ekonomik ve stratejik bakımdan ilgisini çeken bu beyliğin sınırlarını açıklamaya çalışmışlardır⁸¹.

Melikishvili, M.Ö. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur saldırılarına rağmen ayakta durabilen, egemenliğini koruyan en büyük gücün Diauehi Krallığı olduğunu ifade eder. Ona göre bu krallığın adına, Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) olarak rastlanır. Ancak her ikisi de aynı siyasi oluşumu ifade etmek için kullanılırlar. Melikishvili bu eşitliği kabul ettikten sonra, Diauehi'yi Yukarı Fırat (Karasu'nun kaynak bölgesi) ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasındaki bölgeye yerleştirir⁸².

Diakonof-Kashkai'de, Melikishvili ile aynı görüşü paylaşır ve Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu beyliğin konumu için önerirler⁸³.

Russell, Diauehi ve Daiaeni'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade eder⁸⁴.

Wilson'da yukarıda geçen diğer görüşler gibi III. Salmanassar'ın onbeşinci yıl sefer kayıtlarını dikkate alarak bu ülkenin konumunun, Karasu'nun kaynağına yakın topraklarda olması gerektiğini dile getirir. Ayrıca bu görüşlerine, Taok/Tao olarak değerlendirilen yer isimlerinin Diauehi ile aynı kökten gelmiş olabileceğini de ekler⁸⁵.

Burney, önceleri Daiaeni'yi Yoncalı Yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına lokalize ederek buraya kadarki görüşlerden farklı bir öneri

⁸⁰ Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları için bk., UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; HChI, no. 23, 24, 43, 44, 80-82, 89.

⁸¹ S. Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1, s. 95 vdd.

⁸² M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 28, dph. 14.

⁸³ I. M. Diakonoff-S. M. Kaskai, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁸⁴ Russell, bu görüşünü birkaç kriterle açıklar. Bunlardan ilki, Asur kayıtlarında özellikle Salmanassar III'ün üçüncü ve onbeşinci sefer kayıtlarında adı geçen Daiaeni'nin Urartu ile aynı sınırı paylaşmasıdır. İkinci olarak Tiglath-Pleser I'ın Yoncalı yazıtına dayanarak bu ülke ile ilgili verdiği coğrafi bilgilerdir. H. F. Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources" *AS XXXIV* 1984, s. 186-187.

⁸⁵ Wilson 1962, 104, 106 vd.

ile karşımıza çıkar⁸⁶. Ancak daha sonra Daiaeni'nin sınırlarını, Erzincan-Erzurum ovalarından doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayar. Ayrıca ona göre Aşkale-Tercan arası çekirdek Diauehi ülkesidir ve Erzurum'un batısındaki Hasankale ovası da bu ülke sınırlarına dâhil edilmelidir⁸⁷.

Herzfeld'e göre Daiaeni ve Diauehi ülkesinin yeri, Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu çayı ve çevresidir.

Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştırır⁸⁸.

Piotrovskii'de benzer önerilerin bir başkası ile karşımıza çıkarak Diauehi ülkesini, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alana yerleştirir⁸⁹.

Salvini, Diauehi'nin konumu ile ilgili soruları çözüme kavuşturmuştur⁹⁰.

Diauehi ülkesinin, ağırlıklı olarak Erzurum ve çevresinde yer aldığı konusunda Türk bilim adamları da hem fikirdir⁹¹.

Konu hakkında en ayrıntılı çalışmalar Pehlivan' aittir. Pehlivan, Erzurum ve çevresinin bu ülkenin anavatanı olabileceği yönünde görüş

⁸⁶ C. A. Burney (1966), *a.g.m.*, s. 50 vd.

⁸⁷ Burney, Asur ve Urartu dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapar. Bu görüşün gerekçesi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana geldiğine inandığı birbirine yakın bir coğrafi alanda gerçekleşen göçlerdir. Bir bakıma bu düşüncesi ile farklı önerilerin dayandırıldığı konulardan birini belirlemiş olur. C. A. Burney - D. M. Lang, *a.g.e.*, s. 136, 138.

⁸⁸ M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 30, dph. 21-22.

⁸⁹ B. B. Piotrovskii (1966), s. 38.; B. B. Piotrovskii (1969), s. 43.

⁹⁰ Salvini, bu ülkenin konumu için Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh'un kaynak kesimini önerir. M. Salvini, (1967), s. 22-23.

⁹¹ Koşay için Diauehi yeri konusundaki en uygun konum, Erzurum ve çevresidir. H. Z. Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı)", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağam Cilt I*, Erzurum 1974, s. 46.

Tarhan da, Erzurum ve çevresini ön planda tutan bir görüş içerisindedir. M. T. Tahran (1983), *a.g.m.*, s. 302.;

Belli, bu ülkenin sınırlarını çizerken oldukça yerinde bir saptama yapmıştır. Belli'ye göre bu ülke, Hasankale, Erzurum, Erzincan ovalarının kuzeyinden Karadeniz dağlarının eteklerine kadar yayılmıştır. O. Belli (1982), *a.g.m.*, s. 156.; Çilingiroğlu ise Diauehi'nin genel olarak Erzurum ve çevresinde egemenlik sürdürdüğünü dile getirir. A. Çilingiroğlu (1994), *a.g.e.*, s. 62.;

Pehlivan bu ülkenin konumu için Aşkale-Sarıkamış arasındaki toprakları ön plana çıkarır. M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 31.; Ceylan'da, bu ülke için en uygun konumun Erzurum ve çevresi olabileceğini savunur. A. Ceylan (2001), *a.g.e.*, s. 38 vd.;

Son olarak konu ile ilgilenen San ve Köroğlu, Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasında kalan bölgedeki yazıt ve yerleşmelerin yoğunluğuna dayanarak bu bölgeyi Diauehi ülkesi olarak değerlendirirler. O. San, *a.g.m.*, s. 27.; K. Köroğlu, *a.g.m.*, s. 721.

belirtir⁹².

Bayburt ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz araştırmaların sonuçlarına göre, söz konusu ülkenin ana yerleşim alanının Erzurum ve çevresi olduğunu kabul etmekle birlikte ülke sınırları zaman içerisinde Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine kadar genişlemiştir.

Bu bölgenin jeomorfolojik yapısı, doğal yolları ve bünyesinde bulunan doğal kaynaklar, bölge hakkında bilgi veren yazıtlarla paralellik göstermektedir⁹³.

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla asırlar boyu kullanılmıştır. Bu bölgeden Karadeniz limanlarına ulaşmak için bazı geçitlere ihtiyaç duyulmaktadır. Urartu kayıtlarında, *KUR_{KA-SIE}*⁹⁴ olarak geçen *Geçit Ülkeleri* bu ülkenin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Diauehi krallığını Urartu ile mücadele edecek kadar güçlü kılan konulardan biride sahip olduğu maden yataklarıdır. Krallığın, Urartu'ya ödediği tribut/haraç ve yıllık vergi miktarları göz önünde bulundurulduğunda altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin, Diauehi'de yeterince bulunması ülkenin konumu için yabana atılmamalıdır⁹⁵.

Ortaya çıkan tüm bu görüşlerin büyük bir bölümünde Daiaeni/Diauehi ülkesi Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine lokalize edilmektedir.

Bu ülkenin Urartu ile ilişkilerinde ise genelde mücadeleler göze çarpar ve Urartu üstünlüğü bariz bir şekilde görülür.

Asur Devletinin baskılarının azaldığı bir dönemde Urartu Krallığı, Ispuini (M.Ö. 825–810), Menua (M.Ö. 810–780) ve I. Arğışti (M.Ö. 780–756)'nin saltanatları boyunca Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir. Buna bağlı olarak Urartu devleti, artmakta olan doğal kaynak ve insan gücünü karşılamak, topraklarının bütünlüğünü bozacak saldırıları önlemek için bazı askeri tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden birini,

⁹² Pehlivan, Diauehi ülkesinin çekirdek topraklarını Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirirken zaman içerisinde beyliğin toprakları kuzeyde Çoruh havzası, güneyde ise Varto-Muş civarına kadar genişlemiştir. M. Pehlivan (1984), *a.g.e.*, s. 85.; M. Pehlivan, (1991), *a.g.e.*, s. 31.; M. Pehlivan, (1994), *a.g.m.*, s. 333.

⁹³ S. Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları-6, Erzurum 2008, s.26.

⁹⁴ UKN, 36.; HChI, no. 23.

⁹⁵ Urartu döneminde kuzeydeki maden yatakları son derece zengindir. Gümüş kaynakları, Gümüşhane, Bayburt ve İspir'de bulunurken, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisinde bakır yataklarının kullanıldığı tespit edilmiştir. O. Belli (1991), *a.g.m.*, s. 16 vdd.; O. Belli-İ. G. Kayaoğlu, "Bayburt'ta Pirinç ve Bakır Atölyeleri", *Tarih ve Medeniyet Sayı 12, Şubat 1995*, s. 52.; S. Çiğdem, *a.g.e.*, s. 26-27.

başkent Tuşpa'ya ulaşan doğal güzergâhların kontrol altına alınması oluştururken, diğerini bu güzergâhlar üzerinde yaptırılan kale ve garnizonlar oluşturmaktadır. İşte tüm bunlardan sonra, özellikle kuzey ve güneydoğuya sistemli seferler düzenlenmeye başlanmıştır.

Urartu-Diauehi ilişkilerini, Urartu krallarının kuzeye, Diauehi ülkesine düzenledikleri seferlerden ve bu seferlerin sonucunda dikilen yazıtlardan tespit etmekteyiz.

Diauehi üzerine ilk sefer Urartu krallarından Menua döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu seferin sonuçlarını ise tamamı okunabilen Yazılıtaş⁹⁶ ve Zivin⁹⁷ yazıtlarından elde etmekteyiz.

Yazılıtaş yazıtına göre, Menua Diauehi'nin başkentini ele geçirerek bu ülkenin kralı Utupurşini'yi esir etmiştir. Ülkeden önemli miktarda haraç alması Diauehi'nin değerli mallarının el değiştirmesi anlamına geliyordu. Bu yazıttan seferin Diauehi'ye bağlı Şeşeti'de⁹⁸, bir başka ifade ile Geçit Ülkeleri sınırındaki Zua⁹⁹ şehrinde son bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu kral dönemine ait Zivin yazıtındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Tiflis'e götürülen ve bazı satırları okunamaz durumda olan yazıtta Urartu kralı Şaşılı kentini ele geçirdiğinden söz eder.

Ayrıntıdan uzak olmasına rağmen bu iki kayıttan bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin ülke içerisindeki durumları kesin olarak belli olmayan Şeşeti, Baltulhe¹⁰⁰ ve Haldiriulhi¹⁰¹ ülkeleri Diauehi ülkesinde gösterilmiştir. Yine Yazılıtaş yazıtında Diauehi ülkesine ait pek çok şehir ve kaleden söz edilmektedir. Bölgede bu dönemde karşımıza çıkan yoğun iskân, M.Ö. II. binin sonlarından beri devam etmiş olmalıdır. Ayrıca geniş ovaları, zengin yeraltı kaynakları¹⁰² ve doğal yolların üzerinde bulunması önceleri Asur'u daha sonra ise Urartu'yu Diauehi'ye çeken en önemli sebeplerdir¹⁰³.

I. Arğişti tahta çıktığı ilk yıllarda, Diauehi üzerinde kesin bir kontrol

⁹⁶ UKN, 36.; TKU, 15, no. 66.

⁹⁷ UKN, 37.

⁹⁸ Diakonoff-Kashkai'ye göre bu yer, günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile özdeşleştirilmektedir. I. M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *a.g.e.*, s. 81.

⁹⁹ Konumu için bk., I. M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *a.g.e.*, s. 118-119.; Kayıtlarda geçtiği yerler için bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

¹⁰⁰ I. M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁰¹ Konum olarak Kars'ın kuzeyinde yer aldığı belirtilmiştir. I. M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁰² Buna kanıt olarak Diauehi'nin Urartu'ya ödemek zorunda kaldığı haraç miktarları gösterilebilir. P. E. Zimansky, *a.g.e.*, s. 58, Table 8.

¹⁰³ M. Pehlivan (1991), *a.g.e.*, s. 36.

sağlayabilmek için bu ülkeye ard arda iki sefer düzenlemiştir¹⁰⁴. Bu sefer sırasında Urartu kralının, başkentten kuzeye açılan yolları izlediği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. I. Arğişti ikinci bir askeri müdahaleden sonra çevresiyle birlikte Diauehi'yi kesin olarak Urartu'ya bağlamış, bu tarihten sonra ülke merkezden gönderilen ve kayıtlarda EN NAM olarak tanımlanan valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

I. Arğişti'den sonraki dönemlerde Urartu kaynaklarında Diauehi adına rastlanmaz. Her ne kadar II. Sarduri (M.Ö. 756–730) bölgeye bir sefer düzenlemiş ve Erzurum yakınlarındaki Güzelova/Avnik'te bir yazıt bırakmışsa da¹⁰⁶ bu yazıtta Diauehi isminden bahsedilmez.

Sonuç

M.Ö. 9. yüzyılda, konfederasyonlar birleşerek Urartu Krallığını oluşturmuşlardır. Krallık I. Sarduri ile kuruluş evresini tamamlamış, İşpuini ve oğlu Menua dönemlerinden itibaren de genişleme sürecine girmiştir.

Bu tarihlerden itibaren kuzeyde yer alan ve Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen bu ülke Urartu'nun ilgi alanına girmeye başlamıştır.

Urartu Krallığının kuruluşundan itibaren kuzeye gerçekleştirilen seferleri gerek arkeolojik veriler ve yıllıklardan gerekse alınan topraklardaki yazıtlardan takip etmekteyiz.

Urartu krallarından özellikle İşpuini, Menua ve I. Arğişti döneminde ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki Diauehi ülkesine, yoğun seferler düzenlenmiştir. Diauehi ülkesine düzenlenen bu seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmektir. Urartu kralları aynı zamanda hâkimiyetlerine aldıkları topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu politikalarından anlaşıldığı kadarıyla da bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirilmiştir. Bölgede sürdürülen askeri ve idari politikalar da bunu doğrulamaktadır. Bunun sonucu olarakta bölge uzun yıllar Urartu hâkimiyetinde kalmıştır.

II. Sarduri'den sonra Urartu Devleti, Asur Devletinin tekrar eski günlerine dönmesine bağlı olarak güç kaybına uğramış ve toprak kaybetmeye

¹⁰⁴ HChI, no. 82.; UKN, 130.

¹⁰⁵ Bölgeye açılan bu güzergah için bk., O. Belli (1977), *a.g.e.*, s. 111 vdd.; M. T. Tarhan-V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr IV-V*, 1977, s. 275.

¹⁰⁶ N. Aydın, *a.g.m.*, s. 326 vd.

başlamıştır.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını koruyan Urartular, M.Ö. 5. yüzyılda Önasya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

M.Ö. 580'li yıllarda Urartu Krallığının tarih sahnesinden çekilmesi ile Diauehi'de eski şekline dönmüş olmalıdır. Çünkü M.Ö. 400'lerde Kuzeydoğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallıktan bahseder.